

2) недовіра населення до економічної політики держави (80 млрд грн — «на руках»);

- Рефінансування НБУ — мінімальне;
- Клієнти — конкуренти (випуск власних облігацій, займів);
- Короткі та дорогі пасиви вимивання капіталу банку;
- Тіньова економіка — гроші поза банками.

Висновки:

Банківська система України ще не виконала свою роль в економічному зростанні з причин, які не залежить від банкірів. Стверджувати про цю місію банків можна, коли доля активів до ВВП буде не менше, ніж доля у країнах, що вступили до ЄС (біля 100 % ВВП), а також коли українські банки будуть кредитувати клієнтів сусідніх країн.

Сьогодні ж банківська система призупинила свою тенденцію в динаміці стрімкого нарощування активів до ВВП до вирішення проблеми капіталізації. І це можливо вирішити двома шляхами:

— зміна акціонерів. Сьогоднішні акціонери у більшості банків вичерпали мотивацію вкладувати значні кошти у свої банки, адже рентабельність банківського бізнесу не приваблива — лише 5 %, а «інсайдеровські інтереси» акціонерів найближчим часом витісняються заходами НБУ та самим ринком;

— залучення іноземних стратегічних інвесторів в капітал та вихід через них на міжнародні ринки довгострокових і дешевих ресурсів. Цей шлях пройшов АБ «АЖІО» (залучив шведський капітал — Скандинавська Енскілда Банкас). Найближчим часом НБУ дасть дозвіл ще трьом банкам із 100 % іноземним капіталом. Заявили про цей шлях щонайменше 10 банків України із залученням іноземного інвестора в капітал.

В. Х. Арутюнов, В. М. Свінцицький
Київський національний економічний університет

БАНКІВСЬКА СПРАВА В СВІТЛІ МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИХ НОРМ ІСЛАМА

На початку ХХІ ст. вади традиційної системи організації банківської справи відмічають як західні експерти, так і економісти, бізнесмени, політики з країн пострадянського простору. Критичні зауваження щодо сучасного стану банківської системи України,

як правило, спрямовані на нестабільні «правила гри» з боку законодавчих і виконавчих органів країни, відсутність достатніх мотивацій для банківських інвестицій в перехідну економіку, можливість безбідного існування банків за рахунок спекулятивних операцій на валютному ринку, надмірних процентних ставок за надання кредитів, відмивання «брудних» грошей та інші суспільно-небезпечні способи збільшення банківського капіталу.

На противагу західної моделі банківської системи, ісламська система моральних цінностей виключає з можливих чесних способів отримання доходу позиковий процент. З точки зору шаріату, законними і моральними є лише мисливство, рибальство, засвоєння необроблених земель, здобування корисних копалин та їх переробка, використання найманої праці, отримання військових трофеїв, данини, земель у нагороду [1; С. 4].

Догматика ісламу характеризується: по-перше, найсуворішим монотеїзмом (іслам визнає лише одного бога Аллаха і «одкровення» Корану через пророка Мохаммеда); по-друге, ідеалом теократії з принциповою неможливістю поділу релігійного і світського начал суспільного буття та права; по-третє, перевагою нормативних і регулятивних моральних цінностей над пояснювально-раціональними істинами.

Першими прибічниками ісламу були представники могутніх арабських племен, головним релігійним заповітом котрих було не навертання інших народів у свою віру, а їх підкорення і отримання з них данини. Саме це формувало ранній іслам як релігію панів з військово-феодальною господарською етикою. Тому німецький соціолог М. Вебер ідеалом діяльності перших мусульман називає військову справу. Але пізніше, коли не тільки майже всі арабські племена були навернуті у іслам, а й багато інших народів зі стародавньою культурою (перси, таджики, частка індусів, народи Північної Африки та ін.) прийняли іслам, то у мусульман сформувався ще один ідеал людської діяльності — торгівля. Цей ідеал був і залишається конкурентноспроможним до ідеалу воїна, тому що сам пророк Мохаммед успадкував від своєї першої дружини Хадіджи та її батька, багатого купця, заняття торгівлею.

З того часу торгівля має ореол святості, який припадає на неї від пророка Мохаммеда. Мусульмани мають смак до цієї сфери економічної діяльності, створили вишукану східну культуру торговельної діяльності. Можна впевнено сказати, що у мусульманській культурі, при сприятливих умовах її розвитку, саме «торговець» перемагає «воїна». І, навпаки, при надзвичайних, несприятливих

умовах розвитку мусульманських народів «воїн» серед них перемагає «торговця».

За думками німецького соціолога М. Вебера, майже всі релігійні регламентації життєвої поведінки в галузі економіки містять заборону стягнення процентів. Повністю вона відсутня, окрім протестантизму, тільки там, де релігійна етика, як у конфуціанстві, пристосувалась до світського життя. В індуїзмі стягнення процентів забороняється тільки вищим кастам брахманів і кшатріїв, в іудаїзмі — з братів за вірою, в ісламі і ранніх формах християнства — спочатку теж з братів по вірі, а потім — без обмежень. Але як іудеї, так і християни намагалися різними способами обійти цю заборону. Після тривалої боротьби з порушниками цієї заборони католицька церква за часи понтифікату папи Льва X пішла на певні поступки і дала дозвіл на лихварство під заставу, а іудеям навіть дала «привілей» надання кредиту середнім прошаркам суспільства під фіксований невеликий процент [2; С. 265—266].

В основі заборони мусульманам брати участь в банківських операціях, що пов'язані зі стягненням позикового проценту, за думками фахівців Флоридського технологічного інституту (США) Музафара А. Шейха и Джерарда А. Кехілла, лежать наступні об'єктивні підстави:

1) якщо позиковий процент викликає тенденцію до накопичення, намагання отримати якомога більший дохід без суттєвих витрат праці, то відмова від нього дозволяє отримувати прибуток за рахунок наполегливої праці, інвестування виробничої сфери;

2) якщо позиковий процент ставить у нерівні умови кредитора і одержувача позики (перший отримує не тільки суму позики, а й додаткову суму, процент за позику, а другий втрачає цю додаткову суму), то відмова від нього є справедливою і вимагає від кредитора участі як у прибутках, так і у збитках одержувача позики;

3) якщо позиковий процент викликає порочне коло щомісячних виплат процентів і залишає небагато можливостей для повернення основної суми боргу одержувачем позики, то при його відсутності всі зусилля боржника спрямовані на повернення основної суми кредиту і стимулюють його для цього;

4) якщо система кредитування під проценти дає кредитору сильну мотивацію, оскільки йому гарантовані повернення як суми кредиту, так і проценту за користування ним, а одержувача позики вона аж ніяк не стимулює, доводить до банкрутства і розору, то відмова від неї дає більше шансів останньому зберегти і примножити своє майно і добробут;

5) якщо угода про процентну позику дозволяє кредитору заробляти гроші без великих зусиль, то угода про безпроцентну позику дає можливість обом сторонам отримувати пропорційну їх розумовим і фізичним зусиллям винагороду;

6) якщо в умовах кредиту під проценти його одержувач змушений шукати високоприбуткові, але, як правило, аморальні сфери бізнесової діяльності, то безпроцентний кредит стимулює менш прибуткові, але корисні для суспільства сфери бізнесу;

7) якщо більшість кредиторів, що дають позики під проценти, конкретно не зацікавлені підсумками господарської діяльності одержувача кредиту і, в разі невдач в його бізнесі, припиняють подальше кредитування, то партнерські безпроцентні угоди між контрагентами стимулюють кредитора до підтримки бізнесу, навіть і в кризовій для нього ситуації [3; С. 1—2].

Згідно з першим з них, людина не може бути власником отриманих нею багатств (грошей, товарів, нерухомості, інноваційної ідеї, організаційно-управлінського досвіду) і природних ресурсів, бо будь-яке багатство належить лише Аллахові.

Згідно з другим, людина є лише повірником Аллаха в справах розпорядження цими ресурсами, тобто є його довірчою особою і їх користувачем на протязі всього терміну свого життя.

Згідно з третім, людина повинна розумно використовувати багатства, що надані їй Аллахом, не зловживати ними і не перетворювати їх у скарби.

Згідно з четвертим, будь-яке надбання повинно використовуватися для добробуту суспільства і, в тому числі, задоволення потреб його безпосереднього розпорядника.

Згідно з п'ятим, всі мусульмани є братами і мають рівні права і обов'язки, тому не мають права експлуатувати один одного.

Згідно з шостим, позиковий процент є формою нічим не прикритої експлуатації людини людиною, він вкрай несправедливий, тому що кредитор не бере участі в трудовому процесі і не ризикує своїм майном [4; С. 2].

Вибір демонструє фундаментальну рису шаріату. Він є умовою усвідомленості та відповідальності. Приватна власність служить основою вільного вибору та економічної і соціальної активності людини. Вони у свою чергу базуються на трьох правах стосовно власності: 1) право споживання; 2) право розпоряджатися нею за власним бажанням; 3) право збільшувати її обсяг або особистою працею, або доходом від участі власного капіталу в праці іншого. Для того, щоб доход від праці і доход з капіталу (прибуток) були законними, виробничі відносини повинні будуватися на наступних

підставах: по-перше, оцінка живої праці та оцінка капіталу, як праці накопиченої; по-друге, спільна участь вказаних елементів виробництва в сільському господарстві, торгівлі, промисловості.

Ісламська система банківської справи спирається на наступні інструменти або інститути, що забезпечують банкам і фінансовим установам можливість успішно діяти поза процентними угодами: 1) довірче фінансування на базі спеціального партнерства (Мудароба); 2) регулярне партнерство (Мушарака); 3) фінансування комерційних операцій (Мурабаха); 4) довгострокова оренда (Іджар); 5) угода з правом викупу орендованих обладнання та споруд (Іджар ва-іктіна); 6) обов'язкова добродійність (Закат); 7) безпроцентна позика (Кард-аль-Хасан); 8) державне казначейство (Байт-аль-Маал); 9) Центральний ісламський банк.

Система *довірчого фінансування на базі спеціального партнерства* потребує, щоб одна сторона була поставником капіталу, а інша — оператором, що інвестує його у торгівлю, промисловість або сільське господарство. Причому розподіл часток прибутку між поставником і оператором складає 60:40. У випадку збитків поставник капіталу приймає їх цілком на себе, а оператор не отримує нічого. Якщо немає ані прибутків ані збитків, то оператор також нічого не отримує, а поставник залишається з первісним розміром капіталу.

Система *регулярного партнерства* з метою сумісної реалізації проекту силами банку і підприємця. Прибуток і збитки розподіляються в залежності від розміру внесків партнерів на основі договірних обов'язків, де обумовлені всі деталі проекту: вид бізнесу, умови його реалізації, термін, пільги, відповідальність, графік розподілу прибутків та збитків.

Система *фінансування комерційних (торговельних) операцій*, у межах якої банк проводить необхідні операції за замовленням клієнта. При цьому банк бере на себе увесь ризик комерційної операції. Потім банк перепродає товар клієнтові за ціною, яка включає обумовлену націнку і стає доходом банку.

Система *довгострокової оренди* є аналогом лізингової операції, тобто передбачає виплати відповідно з угодою за амортизацію обладнання, машин, споруд, послуг, сприяє ефективному використанню виробничих потужностей.

Система *викупу орендованих споруд та обладнання* виробничого призначення, яка дає можливість орендарю стати повноправним власником. Перехід орендованого майна у власність орендаря відбувається тоді, коли сума орендних виплат досягає рівня, котрий відповідає його раніше обумовленим продажній ціні.

Основу системи *обов'язкової благодійності* складає культовий податок, мінімальний розмір котрого 2,5 відсотка від власності мусульманина і додаткових добровільних внесків. Завдяки їм забезпечуються проекти поліпшення побуту бідних і громадського призначення.

Основу системи *безпроцентної позики* складає забезпечення рівноправних умов для кредитора і одержувача кредиту. Кредит повертається в обумовлений термін. В тому випадку, коли одержувач не може його повернути, то кошти відшкодуються з фонду обов'язкової благодійності.

Основу системи *державного казначейства* складають податки, що стягуються відповідно до ісламського законодавства і за допомогою котрих забезпечуються фонди для задоволення суспільних і індивідуальних потреб мусульман (овдовілих, сиріт, бідних, хворих, інвалідів).

Центральний ісламський банк є також необхідним елементом національної банківської системи. Він має місцеві відділення, виконує всі операції, що і вони, і, крім того, наділений функціями загального моніторингу, контролю за місцевими банками, нагляду за виконанням норм і правил регулювання ісламського законодавства, забезпечення фінансової безпеки тощо.

Робочими засобами ісламських банків є безпроцентні рахунки — поточний, інвестиційний, кредитний. *Поточний рахунок* за функціональними характеристиками — аналогічний чековому і ощадному у традиційних банках, якщо б вони не використовували процентних ставок: ісламським банкам дозволено лише стягувати платню за послуги клієнтам, а у випадку інфляції сплачувати їм компенсацію у вигляді номінального проценту. *Інвестиційний рахунок*, як правило, є довгостроковим, і за вибором вкладника він може відкриватися для спеціального або регулярного партнерства у будь-якому розмірі, на будь-який рахунок і в будь-який час (необхідно лише, щоб вкладник усвідомлював наслідки його відкриття як у випадку отримання прибутків, так й у випадку потерпання збитків). Призначення *кредитного рахунку* — надання багатими мусульманами з релігійних мотивів необхідних коштів підприємцям, бідним прошаркам суспільства для здійснення ними певних проектів, життєвих планів (при цьому вкладник за свою благодійну діяльність нічого не отримує, окрім повне рефінансування його депозиту у відповідності з умовами кредитування).

Сьогодні у 40 країнах світу функціонують ісламські банки, а фінансових установ ісламського типу створено понад 200. Загальна сума їх капіталів ще у 1997 р. складала 7,3 млрд дол. США, а

розмір сукупних активів — 148 млрд дол. США. В середині 2000 р. за оцінками банківської рейтингової агенції Capital Intelligence сукупний розмір активів ісламських банків перевищував 160 млрд дол. США. Поява на світовому фінансово-кредитному ринку нової міцної сили не залишається поза увагою транснаціональних банків. Провідні західні банки відкривають у межах своїх структур відділення, що відповідають ісламській організації банківської справи. Щорічні темпи зростання ісламського банкінгу складають 10—15 %. У найближчий перспективі всі світові банки будуть у змозі забезпечити своїм клієнтам повний пакет послуг як у традиційній, так і ісламській формах.

Ісламський банк розвитку (ІсБР) створений у якості міжурядової організації, членами котрої є мусульманські країни-кредитори. Декларація про наміри його створення підписана у грудні 1973 р. на Конференції міністрів зовнішніх справ країн ОІК (Організація Ісламська Конференція). Розпочав свою діяльність цей банк у жовтні 1975 р. Устав ІсБР дозволяє бути його членами тільки країнам-учасникам ОІК. За 30 років існування цього банку кількість його членів подвоїлась, уставний капітал збільшився у 7,5, а його сплачена частина у 9 разів. Основними власниками акцій банку є Саудівська Аравія (27,3 %), Лівія (11 %), Іран (9,5 %), Туреччина (8,7 %), ОАЕ (7,8 %), Кувейт (6,9 %). Він є міжнародним фінансовим інститутом, до складу якого входять більшість його мусульманські країни Азії та Африки, дві країни Європи (Туреччина, Албанія), одна Південної Америки (Супінам), та п'ять країн СНГ (Казахстан, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан та Киргизія).

ІсБР активно використовує проектне фінансування: так у 2002 р. на потреби соціальної сфери було спрямовано 29,8 % коштів, транспорту — 22,4 %, сільського господарства — 14,4 %, комунальних послуг — 11,6 %. Майже одну третину загального плану операцій складають довгострокові кредити, котрі призначені для фінансування проектів розвитку в сільському господарстві, будівництві і реконструюванні іригаційних систем, а також на розвиток економічної і соціальної інфраструктури. Всі кредити цього банку — безпроцентні, хоч при наданні їх обов'язково утримують збори на покриття адміністративних витрат в розмірі 2,5 %.

Головна риса ісламського способу фінансування від загальноприйнятої моделі банківського кредитування — відмова від позикового проценту. Традиційний банк, саме завдяки позиковому проценту, по суті справи, отримує прибуток від продажу і

купівлі грошей. Ісламський банк *перетворює кредитну основу фінансового бізнесу на інвестиційну*: він відкриває рахунки, на котрих акумулює кошти вкладників і цими коштами фінансує підприємців. Проте замість традиційного проценту підприємець отримує та поділяє отриманий прибуток з банком, а той у свою чергу з вкладником. В залежності від конкретних інструментів і механізмів ісламської банківської системи розподіляються і збитки. Тому винагорода банку або вкладнику не є заздалегідь гарантованою, а складається як похідне з прибутку від бізнесової діяльності.

ІсБР користується широким набором методів фінансування: кредитом, технічною допомогою, лізингом, продажем у розстрочку, участю у капіталі, лініями фінансування, участю у розподілі прибутків. Одним із специфічних методів фінансування з боку ІсБР є *Істісна*, що використовується для розвитку виробничих можливостей країн — членів цього банку. Сутність цього методу в тому, що банк сприяє покупцеві і виробникові (продавцю) скласти контракт і сплачує його з метою постачання певного продукту із заданими специфікаціями за певну ціну і з фіксованою датою постачання [4; С. 1—4].

Найвпливовіші мусульманські країни (Саудівська Аравія, Кувейт, Єгипет, ОАЕ, Малайзія та ін.) створюють національні ісламські банки, в котрих вкладник з числа правовірних мусульман, отримуючи певний прибуток, буде впевненим у тому, що цей прибуток складається із законних, з точки зору ісламу, видів банківської діяльності. До речі, клієнтами ісламських банків можуть бути не тільки мусульмани, а й представники інших конфесій.

В січні 2004 р. у Лондоні (Велика Британія) створений Британський ісламський банк для приваблення вкладників з мусульманських країн і власних громадян мусульманського віросповідання. Його уставний капітал складає 50 млн фунтів, а засновниками стали ісламські банки Саудівській Аравії, Катару, Об'єднаних Арабських Еміратів. Він конкурентноспроможний і успішно діє поряд з традиційною банківською системою, а також створює певні прецеденти для нового більш морального погляду на банківську справу.

Франція поки ще не дала дозвіл на відкриття Ісламського банку, але вона у своїй банківській системі створює спеціальні філії для роботи з клієнтурою за законами шаріату. Послугами цих філій користуються не тільки мусульмани, а й 15000 клієнтів не мусульманського віросповідання.

Перший російський ісламський банк «Бадр» був створений наприкінці 90-х рр. Його пріоритетними напрямками для інвестиційних впливів, за свідченням Ясіна Расулова, є космічні технології, суднобудівництво, ВПК, природоохоронні проекти [5; С. 7].

В останні роки деякі фахівці ставлять питання про можливість «оздоровлення» банківської системи України, якщо вона вслід за західними країнами дозволить відкрити ісламський банк. Чи є для такої постановки питання об'єктивні підстави? Так, представник Ісламського Банку Розвитку доктор Саїд Аббас нещодавно у Сімферополі зустрічався з головою Меджлису кримськотатарського народу народним депутатом України Мустафою Джемилевім і обговорював з ним питання участі цього банку в економічних і соціальних проектах в Криму (будівництво житла й сучасних шкіл з навчанням на рідній мові, Республіканського кримськотатарського музею мистецтв, водопроводів тощо). На цієї зустрічі муфтії мусульман Криму Хаджі Еміралі Абласв запропонував першочергову низку проектів, для реалізації котрих необхідні також безпроцентні кредити ІсБР (будівництво медичного центру для жінок, пансіонату для відпочинку мусульманської молоді та дітей-сиріт, гуртожитку для мусульманських студенток, ісламського дитячого садка [6].

Що стосується соціальної та етнокультурної бази, для реалізації проекту створення Ісламського банку в Україні, то такою базою є, у першу чергу, кримські татари, а також татари Донецької та Дніпропетровської областей, які у зв'язку з відродженням свого духовного життя дуже прискіпливо відносяться до регламентованих шаріатом норм господарської діяльності. Окрім них в Україні також мешкають чимало мусульман шіїтського толку — азербайджанців, іранців, ліванців, палестинців та ін.

Наскільки своєчасна і доцільна для України реалізація такої можливості? На думку багатьох фахівців, Ісламський банк України, якщо б він був заснованим, в умовах, коли банківська система України втрачає довір'я населення, примножуючи свій капітал валютними спекуляціями і надмірними процентами з кредитів, може надати приклад іншого більш морального підходу до організації банківської справи, стимулювати інвестування банківського капіталу у народне господарство нашої країни [7; С. 1—2].

У зв'язку із відкриттям Ісламського банку у будь-який не мусульманській країні, включаючи Україну, обов'язково виникнуть проблеми, пов'язані з контролем з боку держави за переміщенням капіталів, з відповідністю діяльності таких банків чинному законодавству не мусульманських країн, з можливістю використання рахунків таких банків міжнародними терористичними ор-

ганізаціями та фундаменталістами, з відсутністю досвіду роботи з подібними банками.

Зрозуміло, що в традиційно християнській країні створення Ісламського банку може бути неоднозначно сприйнятим християнською більшістю її громадян. Тому, з одного боку, можливо, слід подумати про те, щоб ідеї відкриття Ісламського банку в Україні передувала ідея створення християнських банків на принципах любові до ближнього, взаємної допомоги, чесності і совісті. А з іншого боку, можливо, корінь зла не в західній моделі банківської справи, а в людях, що лише формально ідентифікують себе з християнами, а насправді втратили майже всі християнські моральні якості. Також, цілком можливо, що існуюча західна організація банківської справи є вищим досягненням тільки іудео-християнської економічної культури, а для її подальшого розвитку як раз не вистачає досягнень ісламської культури в цієї сфері.

Висновки:

1) Традиційна західна модель банківської справи є раціонально-утилітарною.

2) Ісламська модель банківської справи намагається поєднати релігійно-етичні і раціонально-утилітарні принципи.

3) Україна має певні етнокультурні і соціально-економічні підстави для продуктивного втілення переваг названих моделей банківської справи.

Література

1. Журавлев А. Ю. Теория и практика исламского банковского дела. — М.: Институт востоковедения РАН, 2002;
2. Вебер Макс. Избранное. Образ общества.: Пер. с нем. — М.: Юрист, 1994.
3. Музафар А. Шейх, Джерард А. Кэхилл. Основные принципы организации беспроцентного банковского дела. — <http://www.ptpu.ru/issues/699/4699.htm>;
4. Исламский банк развития. — Деловой журнал «Банковское обозрение». — <http://bo.bdc.ru/2004/2/islam.shtml>;
5. Расулов Ясин. Исламские банки. — <http://www.yaseen.ru/economic/islamskiebanki.htm>;
6. Исламский Банк Развития поможет крымским татарам. — <http://www.tatarlar.ru/ru/news/130704-3.html>;

7. Аль-Бехеси Ваил. В Украине не помешало бы создать исламский банк. — <http://www.kontrakty.com.ua/show/rusarticle/12/3520043587.html>;

М. М. Шаповалова

Центр наукових досліджень Національного банку України, м. Київ

РОЛЬ МІКРОКРЕДИТУВАННЯ В ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ

Успіхи макроекономічного зростання, які спостерігаються в Україні останніми роками, дещо запаморочили голову політикам та деяким економістам. Високі показники зростання реального ВВП, після багатьох років його падіння, викликали ейфорію нескінченного успіху. Безперечно, досягнення є, але навіть з макроекономічної теорії відомо, що розвиткові ринкових економік притаманна циклічність, пов'язана з необхідністю глибоких трансформаційних структурних змін, потрібних для нового витка економічного піднесення. Можливості пом'якшення криз розвитку залежать від здатності органів державної влади заздалегідь скорегувати економічну політику таким чином, щоб сьогоденні рішення не тільки не завадили майбутньому економічного розвитку, а й створили б умови для його сталості.

Найслабшим місцем у факторах економічного зростання України, між іншим, як і багатьох країн з перехідною економікою, особливо вихідців з радянського табору, є її орієнтація переважно на зовнішні ринки. Частка експорту у ВВП в Україні в поточному році становить близько 70 відсотків. На жаль, експортно орієнтовані галузі не можуть забезпечити сталого економічного розвитку країні, оскільки часто зазнають суттєвих втрат від зовнішніх шоків, пов'язаних як з ціновими, так і з кон'юнктурними коливаннями на світових ринках. Держави, політика економічного розвитку яких спирається на високоризиковані зовнішні ринки, завжди мають глибокі циклічні коливання та нестійкий економічний розвиток, який більше залежить від зовнішніх, ніж від внутрішніх чинників, корегувати та керувати якими уряди майже не в змозі.

Економіка України історично мала багатоукладну структуру, притаманну їй через геополітичну та геофізичну сутності. Проте під час економічної трансформації перехідного періоду вона втратила цей багаторічний здобуток та перетворилась на слабо диверсифіковану економіку з майже відсутнім середнім та малим бізнесом, орієнтовану на задоволення внутрішніх потреб суспільства. Але саме цей бізнес у розвинених країнах слугує своєрід-